Методика мови

ПОРУШЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ НОРМ ТА ШЛЯХИ ЗАПОБІГАННЯ ЇХ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВЛЕННІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Неллі БОНДАРЕНКО,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник відділу
навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України

УДК 372.8:811.161.2

У статті розкрито такі поняття як лексична норма, лексична помилка. Схарактеризовано види лексичних помилок, проаналізовано типові порушення лексичних норм, виявлено їх причини. Накреслено шляхи усунення та запобігання порушень мовних норм на матеріалі старшої школи.

Ключові слова: *норми української літературної мови, лексична норма, лексична помилка, запобігання помилок, старша школа.*

Постановка проблеми. Стрижневим поняттям учення про культуру мовлення і його правильність є норми сучасної літературної мови. Їх визначають як сукупність найбільш стійких традиційних загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації; узвичаєні в практиці зразкового використання мовні варіанти (у сфері вимови, слововживання, граматики, орфографії та пунктуації), які найкраще і найповніше з-поміж наявних виконують свою соціальну роль [4, с. 156—157]. Розрізняють норми орфоепічні, орфографічні, лексичні, морфологічні, синтаксичні, пунктуаційні, стилістичні.

Лексичні норми характеризують як норми слововживання (використання слів відповідно до властивих їм значень, з урахуванням можливої сполучуваності з іншими словами). Їх фіксують у тлумачних та інших спеціальних словниках і підтверджують відповідними правилами. Усталенню норми передує ретельний відбір слів. Першочергово до лексикографічного джерела включається лексика української літературної мови. Нелітературні слова, уведені до словника, маркуються спеціальними позначками.

Аналіз усного й писемного мовлення старшокласників свідчить про недостатню сформованість у них визначених чинною програмою умінь [16] і наявність чималої кількості помилок, значну частину яких становлять лексичні. Найтиповішими в усному й писемному мовленні здобувачів освіти є такі типи порушень лексичної норми: 1) вживання слів у невластивому значенні; 2) порушення лексичної сполучуваності. Ці групи лексичних помилок становлять доволі грубі порушення лексичних норм і мають постійно перебувати в центрі уваги вчителя.

Аналіз досліджень і публікацій.

Питання теорії лексичних норм та методики їх опрацювання були предметом наукових інтересів таких мовознавців і лінгводидактів як

Баранов М. Т., Білодід І. К., Бондаренко Н. В., Ващенко В. С., Виноградов В. В., Даниленко Л. І., Демська О. М, Карпіловська Є. А., Клименко Н. Ф., Козачук Г. О., Коць Т. А., Кочерган М. П., Левчук О. І., Лисиченко Л. А., Нікітін М. В., Німчук В. В., Плющ М. Я., Русанівський В. М., Селіванова О. О., Струганець Л. В., Тараненко О. О., Ціхоцький І. Л., Цейтлін С. Н. та інших. У їхніх працях розкрито основні поняття лексикології; досліджено джерела, структуру та лексичні особливості словників; динаміку словникового складу сучасної української літературної мови; семантичну структуру запозичень як одного з джерел надходження нової лексики; стилістичні ресурси творчого доробку письменників, їх мовну картину світу та ін. Поряд із традиційними історичними лексикографічними дослідженнями актуальними напрямами у галузі лексикологічних студій стали порівняльна лексикологія, політичні інновації в мові сучасних ЗМІ, семантичний аспект суспільно-політичної лексики у політичному дискурсі. Не випадають із поля зору науковців ключові питання методики навчання лексикології, збагачення мовлення здобувачів освіти, словникової роботи на уроках української мови тощо.

Однак дослідження з лексикології та методики її навчання не вичерпують проблем. Адже життєві реалії, еволюційний розвиток суспільства, мови та стрімкий прогрес інформаційних технологій ставлять перед українством, а відтак і наукою, все нові й нові виклики, що потребують перманентного реагування.

Мета статті — акцентувати увагу на лексичних помилках, які становлять значну частину всіх порушень мовних норм у мовленні старшокласників; з'ясу-

© Неллі БОНДАРЕНКО, 2018

вати їх суть, типологію і причини; запропонувати перспективні шляхи усунення й запобігання помилок на уроках української мови.

Виклад основного матеріалу.

Порушення норм можуть виникати у мовленні — процесі індивідуальної реалізації мови в діяльності конкретної людини — як вираження мовними засобами її оригінальних думок і почуттів. Відхилення від норми зазвичай є наслідком впливу на мовлення індивіда просторіччя, місцевих діалектів і соціальних жаргонів, власних мовленнєвих навичок, що не відповідають мовній нормі з огляду на їх нестійкість, непідкріпленість достатньою мовленнєвою практикою тощо. Нерідко причинами порушення норм є недостатнє їх засвоєння, невміння чи небажання розібратися у значеннєвих відтінках слів, шкідливий вплив жаргонів, сленгів, за рахунок яких юнак чи дівчина прагнуть якось виділитися. Усе це свідчить про низьку культуру мовлення, нерозвиненість мовного чуття і смаку, брак потреби у бережливому ставленні до мовної традиції.

Порушення мовних норм кваліфікують широко як мовленнєві помилки. Кожен їх різновид співвідноситься з відповідними нормами.

Основною і найпершою якістю зразкового мовлення є його *правильність*. Правильним вважають мовлення, що відповідає мовним нормам. Друга за значущістю якість — *чистота* мовлення. Чистим є мовлення, де немає невластивих літературній мові або відторгнених нею слів, словосполучень, синтаксичних конструкцій.

Каналами засмічення мовлення можуть бути: 1) діалектизми; 2) не засвоєні мовцем слова іншомовного походження, які він використовує невміло чи без потреби; 3) жаргонізми; 4) сленгізми; 5) просторічні слова; 6) вульгаризми; 7) слова-паразити.

Більшу частину помилок у функціонуванні засобів мови становлять *лексичні*. Вони виявляються з орієнтацією на правила, зафіксовані у словниках у вигляді роз'яснень значення й оцінки слів, їх типових зв'язків за значенням (синонімічних та антонімічних, родо-видових), вказівки на межі сполучуваності (словникові примітки, як-то: «про речі», «про людину», «про явища природи» тощо, послівне перелічування поєднуваних слів), на сферу використання слова.

Типологія лексичних (мовленнєвих) помилок відзначається чи не найбільшою складністю. Це зумовлено тим, що слово є центральною ланкою в системі мови, у якій перетинаються й відбиваються зв'язки з іншими мовними ярусами. З огляду на двобічність цієї мовної одиниці помилки у використанні слів можуть торкатися як смислової, так і формальної її сторони.

Відображення у слові різноманітних його зв'язків з усіма ярусами мовної системи створює додаткові труднощі у кваліфікації лексичних помилок та їх відмежуванні від інших. Не до кінця з'ясоване поняття лексичної норми, хоча практично її представлено у тлумачних словниках усіх видів і тих, які ґрунтуються на них (словники синонімів, антонімів та ін.). Тлумачення, що слугують лінгвістичним прийомом вираження смислу слова, створюють підґрунтя для визначення сфери дії *лексичної норми*, яка відбиває: 1) ознаки лексичного значення і його тип; 2) закони лексичної сполучуваності; 3) словотвірні зв'язки слова; 4) умови прояву й збереження даного лексичного значення слова (форми слова, синтаксична конструкція, синтаксична функція). Порушення лексичних норм кваліфікується як *лексична помилка*. До лексичних помилок відносять використання мовних засобів, що не відповідає основній думці і стилю висловлювання (розрізнення цього різновиду помилок викликає специфічні труднощі з огляду на їх зв'язок зі стилістикою; дехто з науковців трактує їх як лексико-стилістичні). З-поміж причин лексичних помилок найчастіше називають такі: ненормативні мовленнєві впливи; незнання норми; порушення лексичної норми; невміння або небажання користуватися словниками; збіднений словниковий запас здобувачів освіти; бідність синоніміки; стилістична обумовленість слововживання; поспішність вибору слова та брак самоконтролю; нерозвиненість мовного чуття та ін.

Найтиповішими в усному й писемному мовленні учнів є такі лексичні порушення:

1) неточність вибраного слова (нерозрізнення синонімів, паронімів): *будівельна фірма форсувала* (треба: *пришвидшила*) *зведення спорткомплексу*; *в холодну пору року слід одягати* (треба: *надягати*) *шапку*; *політики докладають усіх зусиль для припинення військового* (треба: *воєнного*) *конфлікту на Сході*; *українські військовики здійснили багато геройських* (треба: *героїчних*) *подвигів*;

2) вживання слів у невластивому або невідповідному контексту значенні: *я рахую* (треба: *вважаю*); *добре блюдо* (треба: *смачна страва*); *обдати кропом* (треба: *окропом*); *прилад виявляє пороки* (треба: *дефекти*) *у готових виробах*; *на столі лежали марки* (незрозуміло, це поштові знаки чи німецькі грошові знаки);

3) порушення лексичної сполучуваності: *отримати* (треба: *здобути*) *перемогу*; *відігравати значення* (треба: *роль*); *сильна дружба* (треба: *міцна*); *великі ціни* (треба: *високі*); *день відчинених дверей* (треба: *відкритих*); *завдяки водопіллю* (треба: *через, унаслідок водопілля*) *загинули посіви*; *колона пройшла попри* (треба: *повз*) *червоний корпус університету*;

4) вживання надлишкових слів (плеоназм): *молода* дівчина; *юні* хлопці; очі синього *кольору*; *сильна проливна* злива; *взаємно* допомагати один одному; здобути волю *і свободу*; *швидко* кинутися; бібліотека *книг*; *вільна* вакансія; у вас є хвилина *часу*? Актриса *уперше* дебютувала в кіно; у січні *місяці*; вони *вперше* познайомилися на Новий рік;

5) невиправдане повторення того самого слова або спільнокореневих слів (тавтологія): *ростуть рослини*; співробітники добре *зробили роботу*; на *святі* у всіх був *святковий* настрій; *сміялися* веселим *сміхом*; *бігом побігли*; в цьому *образі відображено*; *любити* ніжною *любов'ю*;

6) лексичні росіянізми: *приймати* (треба: *брати*) *участь*; *бувший* (треба: *колишній*) *учень*; *лічити* (треба: *лікувати*) *хворого*; *не мішай* (треба: *не заважай*) *дорослим*; *на слідуючу неділю* (треба: *наступного тижня*); думки експертів *співпадають* (треба: *збігаються*);

7) використання діалектних і просторічних слів у літературному мовленні: *я взув мешти* (треба: *туфлі*) *і зав'язав курмани* (треба: *шнурки*);

8) невмотивоване використання слів різної стилістичної належності та емоційно-оцінних слів;

9) неправильне вживання фразеологізмів, слів із фразеологічно зв'язаним значенням: *у сімох няньок*

дитина без ока (треба: *де багато господинь, там хата не метена*); *ліс рубають — тріски летять* (треба: *де борошно, там і порошно*); *на бідного Макара всі шишки сиплятьcя* (треба: *на похиле дерево і кози скачуть*);

10) лексичні анахронізми — слова і вислови, невідповідні лексичним, фразеологічним та ін. нормам конкретної епохи: *Леся Українка отримала путівку на море. Іван Франко поїхав у відрядження за кордон.*

Нормативне вживання слова не допускає використання логічно несумісних понять, зіставлення незіставного, що призводить до *алогізмів* (за винятком оксюморона, коли таке поєднання формує нове поняття й виконує стилістичну роль: *дзвінка тиша, солодка мука*): *жахливо* розумний, *страшенно* гарний. *Конструкція цієї машини аналогічна старому зразку* (треба: *Конструкція цієї машини аналогічна попередній*). *Гідравлічний тиск підвищується порівняно з безшовними трубами* (треба: *Гідравлічний тиск у зварних трубах підвищується порівняно з безшовними*).

В усному і писемному мовленні старшокласників трапляються помилки у вживанні омонімів і багатозначних слів, що призводить до різночитань: *Готуючись до ЗНО, дівчина перечитала всі книжки* (прочитала вдруге чи прочитала все підряд?); *Друзі сіли за стіл і почали розбирати світлини* (Сортувати? Аналізувати? Розбирати кожен собі?).

Перші кілька груп лексичних помилок становлять доволі грубі порушення лексичних норм, а тому потребують постійної уваги вчителя.

Однак чимало помилок у слововживанні, особливо у мовленні старшокласників, не настільки однозначні, щоб оцінювати їх лише з погляду правильності/неправильності. Кваліфікуючи відхилення, слід керуватися стилістичною доцільністю, коли перевага надається певному слову з ряду семантично однорідних чи співставних. Стилістичний підхід до вибору мовних засобів засвідчує вищий рівень мовленнєвої культури і вправності здобувачів освіти.

Класифікація помилок, орієнтована винятково на назву лексичних пластів і груп (синоніми, пароніми, омоніми), не дає вичерпного уявлення про характер помилки. В однотипних лексичних групах він різниться і може бути спровокований різними причинами — смисловими і формальними. Це видно на прикладі мовленнєвих недоліків, пов'язаних із використанням синонімів, які уможливлюють вибір слова з-поміж семантично однорідних. Однак характер порушень є різним з огляду на причини їх виникнення: *«Юначе, ви крайній до каси?» «Перемогу отримала наша команда».* У першому реченні невдалий вибір синоніма пояснюється неврахуванням здатності слів *останній — крайній* поєднуватися з іншими. Маючи спільне семантичне ядро з синонімом *останній — «який закінчує собою ряд однорідних предметів, явищ, дій і т. ін., такий, після якого немає іншого подібного»* [3, с. 686], слово крайній, однак, не використовується щодо осіб. Тому єдино можливим є сполучення слів *останній* у черзі. Друге речення ілюструє синонімічну аналогію (змішування елементів схожих конструкцій — *отримати* нагороду і *здобути* перемогу.

Різний характер помилок у використанні слів тих самих лексичних груп і однаковий характер порушень у словах, належних до різних груп лексики, об'єктивно зумовлений. Адже те саме значення слів може виражатися різними синонімами, а та сама форма — передавати різні значення (багатозначність). Це призводить до поширення аналогії за значенням і за формою, змішування різного і нерозрізнення схожого, створюючи труднощі для здобувачів освіти й не лише для них. З огляду на це слід розмежовувати *грубі лексичні помилки* й *недоліки*.

Причини лексичних помилок можуть мати різний характер: об'єктивний (складність лексичної системи загалом та окремих її ланок) і суб'єктивний (недостатня ефективність методики, слабка підготовленість здобувача освіти тощо).

З'ясовуючи причини, зумовлені складністю лексичної системи і місцем того чи іншого слова в цій системі, необхідно окреслити коло слів, лексичне значення яких становить труднощі для засвоєння й використання в письмовому мовленні учнів, і визначити причини помилок у вживанні таких слів.

Основною причиною порушення норм слововживання є збіднений словниковий запас здобувачів освіти. У їх пам'яті й мовленні актуалізується лексикон, сформований під впливом оточення, яке користується просторічними словами, діалектизмами і жаргонізмами, поширеними в середовищі шкільної молоді. Обмежений словниковий запас літературних слів юнаки й дівчата намагаються компенсувати створенням невдалих паралельних похідних. Поверхове знання значення і будови слів, зокрема й іншомовного походження, призводить до їх звукового та морфологічного спотворення, неправильного поєднання з іншими словами. Збідненість словника породжує одноманітність мовлення.

Аналіз «негативного мовного матеріалу» показав, що помилки у вживанні синонімів в усному й писемному мовленні старшокласників мають різний характер. Вони з'являються унаслідок змішування членів того самого синонімічного ряду (*виникнути — з'явитися*), різних синонімічних рядів у межах однієї лексичної групи (*утворитися — з'явитися*), а також змішування слів різних груп, що мають спільні елементи у значеннях (*складатися — виникати*, *накопичитися — з'явитися*).

Випадки недоречного використання спільнокореневих слів пояснюються недосконалістю оперативної пам'яті учнів.

Причиною помилок на використання слова у невластивому або невідповідному даному контексту значенні є неправильне розуміння значення вживаного слова через його незнання; необдумане використання за спільним значенням одного зі слів синонімічного ряду, що різняться відтінками значень; невміння вчасно вжити слово, потрібне для конкретного випадку: *я сказав татові позичити мені на завтра свій ноутбук* (треба: *попросив тата*); *вони були спільниками* (треба: *однодумцями*).

Причин вживання слів у невластивому значенні декілька.

Це:

1) неправильне або неточне розуміння значення слова і неправильне використання його у мовленні;

2) асоціативне утворення нового значення слів нормативної мови за аналогією з відомим під впливом певного слова-зразка, зв'язаного з даним словом

синонімічними, антонімічними або словотвірними відношеннями (*ГОРДИЙ, -а, -е.* — 1. Який має гідність, самоповагу. 2. Зарозумілий, гордовитий);

3) зміна значень слів нормативної мови унаслідок розширення або звуження обсягу значення слова (наприклад: *недолік — порок*); недостатньої інформативності контексту;

4) зміна значення похідного слова унаслідок неточного або неправильного осмислення його морфемної структури (наприклад: *біженець — бігун, байдужий — холоднокровний, винахідливий* — той, хто швидко все знаходить: *коли мама не може щось знайти в квартирі, вона кличе мене, бо я дуже винахідливий*);

5) помилки унаслідок асоціацій — змішування паронімів (*одягти — надягти, ескалатор — екскаватор, нетерплячий — нетерпимий, повісити — підвісити*);

6) нівелювання відмінностей між синонімами, які є взаємозамінними, проте не в будь-якому контексті (*маю* і *повинен*);

7) змішування антонімів з нейтралізацією диференційних семантичних компонентів, що протиставляють їх один одному (*Хлопця демобілізували на фронт* замість *мобілізували*) та ін.

Поширеною причиною лексичних помилок є невдала сполучуваність. Слід брати до уваги, що далеко не всі слова можуть поєднуватися одне з одним. Лексична сполучуваність визначається й обмежується значенням слів, їх стилістичною належністю, емоційним забарвленням, граматичними характеристиками (*карі очі*, а не *брунатні*; *міцна дружба*, а не *сильна*; *готувати обід*, а не *варити*; *робити зарядку*, а не *виконувати*; *писати картину*, а не *малювати*; *здійснити подвиг*, а не *вчинити*; *зазнати поранень*, а не *одержати поранення*; *справляти хороше враження*, а не *створювати*; *завдавати прикрощів*, а не *приносити прикрощі*).

Додержанням норм лексичної сполучуваності досягається така якість зразкового мовлення як його *точність*. Вона залежить від здатності мовця дібрати слова й сполучення слів, які найвичерпніше передадуть зміст висловлюваної думки. Точність словоживання передбачає сформованість уміння дібрати слово, найбільш відповідне певному поняттю.

Щоб правильно використовувати слова у мовленні, потрібно знати не лише їх точне значення, а й враховувати особливості лексичної сполучуваності слів, тобто їх здатність взаємопоєднуватися.

Поєднанню слів можуть перешкоджати: 1) їх смислова несумісність (*шматок щастя*); 2) граматична природа (так, прикметники не вступають у зв'язок із дієсловами, а прислівники — з числівниками); 3) лексичні особливості (є слова, що не вступають у зв'язки, хоча позначають поєднувані поняття (так, природно сказати *глибока старість, глибока ніч*, але недоречно — *глибока юність, глибокий день*). Поєднання слів у словосполучення може обмежуватися стилістичними закономірностями (*недоречно упиратися* — стилістично обмежене сполучення, де вжито книжне і просторічне слова).

Правила лексичної сполучуваності перебувають у сфері дії мовної норми і засвоюються практично (Машина мчала на *великій, високій*, а не *на сильній швидкості*; повівав *слабкий* вітерець, а не *маленький*).

Помилковими з погляду норм лексичної сполучуваності є *плеоназми* — поєднання слів, де лиш одне слово є зайвим, що не має додаткової смислової інформації. Обидва слова або зовсім не різняться за значенням (є абсолютними синонімами), або відмінність між ними незначна. Ці слова можуть належати до різних частин мови і мати суміжну семантику.

Поява плеоназмів у мовленні здобувачів освіти зумовлена тим, що словам приписуються різні значення. Це пояснюється неточним знанням семантики подібних за значенням слів. Плеоназми різняться за структурою. Серед них виокремлюють:

а) поєднання двох однозначних (синонімічних) іменників, що сприймаються як позначення різних, хоча й однорідних понять: чулися *вигуки й крики*;

б) поєднання прикметника й іменника, де значення першого значною мірою дублює значення другого: панував *темний морок*;

в) поєднання двох однозначних (синонімічних) дієслів: ми *пам'ятали й не забували* її порад;

г) поєднання двох однозначних (синонімічних) прикметників: він мешкав у *маленькій невеличкій* квартирці;

д) поєднання дієслова й прислівника: розвідники *наближалися* усе *ближче*.

Подібні плеонастичні сполучення здобувачі освіти утворюють унаслідок незнання точного значення слова іншомовного походження, а інколи недбалого його вживання поруч із питомо українським: громадська діячка користувалась заслуженим *авторитетом* і *впливом*; його *гуманність* і *людяність* загальновідомі; автор надає великого значення *деталям* і *подробицям*.

Причини помилок на сполучуваність різні.

Мовець слабко уявляє описуване явище, а відтак не відстежує його системні предметно-логічні зв'язки (натомість він установлює такі зв'язки, які суперечать логіці та спотворюють смисл речення: *фермери посадили* (треба: *посіяли*) *озимі*; *дачники посіяли овочі* (треба: *посадили*).

Порушення лексичної сполучуваності зазвичай зумовлюється ототожненням різних за значенням слів. Помилки виникають унаслідок переміщення компонентів близьких за смислом словосполучень, змішування їх: *ця виставка збагатила* (треба: *розширила*) *наш кругозір*; *господиня зробила* (треба: *приготувала*) *нам каву*; *його наглий* (треба: *несподіваний, раптовий*) *від'їзд збентежив усіх*.

Неправильно або неточно уявляючи структуру лексичного значення слова, мовець припускається помилок у його вживанні, що зокрема виявляється в порушенні норм сполучуваності його з іншими словами. Це підтверджує, що межі між традиційно визначеними в методиці порушеннями лексичних норм (використання слова у невластивому значенні, змішування паронімів, порушення лексичної сполучуваності) надто умовні й хисткі, а всі випадки відступу від лексичних норм виявляються через порушення норм лексичної сполучуваності, зокрема дієслів з іменниками, що вказують на суб'єкт дії. Тому особливу увагу слід звернути на семантичні й лексичні обмеження такої сполучуваності. Вони зводяться до того, що при деяких дієсловах як суб'єкти можливі лише слова певних семантичних груп. Деякі дієслова, як-то *зав'язатися*, можуть поєднуватися тільки

зі словами, що позначають взаємні дії (*дружба*, *боротьба*, *бій*). Сама система мови має різні обмеження, без знання яких неможливо опанувати норми слововживання.

Укладачам словників необхідно враховувати типові порушення таких норм і наводити опис лексичної сполучуваності, ілюструючи її достатньою кількістю прикладів.

Щодо лексичних недоліків смислового характеру за формально-семантичними ознаками, то вони можуть мати різні причини залежно від видового походження.

Так, смислова двоплановість, недоречність смислових асоціацій зазвичай спричинені невмінням скористатися багатозначністю, омонімією, антонімією; неправильним уживанням займенників *свій*, *себе* з огляду на різні значення та ін.: коли друзі зайшли в кухню, дівчина *розлила* чай (*налила* чи *пролила*?). В *історичному* конкурсі взяли участь 50 кращих знавців (який мав історичне значення чи в конкурсі з історії?). Мати попросила дочку принести *свої* прикраси (чиї — материні чи доччині?).

Невиправдана нейтралізація розрізнювальних ознак синонімів нерідко стає причиною використання синоніма з більш слабкою ознакою (*повний* замість *жирний*).

Помилки викликає ототожнення словотвірної схожості слів з їх лексико-семантичною подібністю: *сучасна молодь здатна на пожертву* (треба: *самопожертву*).

У мовленні старшокласників трапляються немотивований лексичний повтор поза властивими йому стилістичними функціями: *друзі по-дружньому* обнялися; недоречне вживання канцеляризмів, мовленнєвих штампів: *загострити* питання, *яскраво* виявляється, йти твердим *кроком*; молодші школярі *охоплені* гарячими сніданками; невдале використання емоційно-оцінного забарвлення слів: було *страшенно* весело.

Крім лексичних недоліків смислового характеру, виокремлюють інші, пов'язані з різновидами стилістичного забарвлення слів. Це:

1) порушення стилістичних закономірностей, що визначають сферу вживання слова;

2) порушення стилістичних норм, що регламентують часові межі вживання слова: така *практика* поміщиків геть розорила селян; царські чиновники одержували непогану *зарплатню*.

Помилки у вживанні фразеологізмів зводяться до неправильного засвоєння їх смислу; спотворення форми, складу; зміни лексичної сполучуваності; перефразування крилатих висловів, прислів'їв, приказок; утворення ненормативних фразеологізмів; невдалої побудови словосполучень за типом відомих фразеологічних зворотів; недоречного або невмілого їх використання (*пекти раків* замість *раки*, *брати биків за роги* замість *бика*, *не знаходити собі місце* замість *місця*, *вийти з води сухим* замість *сухим із води*, *пускати на вітер слова/гроші* замість *кидати*). Причина таких помилок коріниться у незнанні мовцями того, що використання слів, зокрема в переносному значенні, може обмежуватися небагатьма словосполученнями (кажуть: *посісти* призове місце, *зосередити* увагу на чомусь, але не вживають сполучення слів *зайняти призове місце*, *згуртувати увагу* тощо). Оформлюючи думку, здобувач освіти може відтворювати лише один компонент маловідомого фразеологічно зв'язаного сполучення, що перебуває поза межами активного лексикону. Другий його компонент він заміщує відомим йому близьким за значенням словом, що не вступає у зв'язок із даним словом, унаслідок чого руйнується фразеологізм: *співробітникові склали подяку* (треба: *винесли*).

Фразеологічно зв'язане сполучення слів може руйнуватися внаслідок підміни слів, близьких за значенням: *письменник справив велике значення на розвиток культури* (треба: *справив значний вплив*); *випускники продовжили ініціативу колишніх учнів* (треба: *підхопили ініціативу* або *продовжили традицію*).

Причиною помилок у вживанні фразеологізмів є переміщення, зміщення компонентів близьких за смислом фразеологізмів, пропуск, заміна, вставка слів: *живу увагу аудиторії викликала лекція про глобальне потепління* (треба: *живий інтерес*); *кожен елемент несе певну функцію* (треба: *виконує*).

Робота із запобігання й усунення лексичних помилок в усному й писемному мовленні старшокласників має ґрунтуватися на здобутих та нових знаннях і сформованих стійких лексичних уміннях, перелік яких визначено чинною програмою.

Старшокласники мають усвідомлювати, що вибираючи найдоцільніше слово, слід враховувати не лише його семантику, лексичну й логічну сполучуваність, а й стилістичну належність і поєднуваність, експресивне забарвлення і сферу поширення з огляду на обмеженість уживання стилістично маркованої лексики. В іншому разі може виникнути стильова розбалансованість: у президії *примостився* губернатор; з нового навчального року розпочинається *ера* освітньої реформи.

З особливою обережністю слід підходити до слів обмеженої сфери використання, вживання яких має бути строго мотивоване спеціальним стилістичним завданням. Це просторічні слова, неологізми, застарілі слова, професіоналізми, діалектизми тощо.

Застосуванню здобутих знань та ефективному формуванню вмінь сприятиме розроблена система завдань і вправ, яка передбачатиме: привернення уваги до незнайомих слів та нових значень уже відомих, їх сполучень; з'ясування значень і доцільності вживання; користування словниками різних видів; аналіз будови слів і способів їх творення; добір спільнокореневих слів, синонімів, антонімів; розмежування омонімів; розрізнення паронімів; активізація у мовленні комунікативно значущих мовних одиниць, включення їх у словосполучення, речення, зв'язні висловлення — тексти; коментування їх використання; виявлення під час самоперевірки та взаєморецензування помилок, зокрема лексичних; з'ясування їх характеру, причин; усунення шляхом заміни слів, додавання нових, перебудови речень тощо.

Висновки.

Аналіз усного й писемного мовлення старшокласників свідчить про наявність помилок, значну частину яких становлять лексичні. Поданий у статті аналіз типових порушень лексичних норм, з'ясування причин помилок дасть змогу вчителеві визначити ефективні шляхи їх подолання, організувати роботу над удосконаленням мовлення здобувачів освіти.

З огляду на те що в слові сфокусовано різнорівневі й різноаспектні явища мови, а правильне словоживання регламентується нормами сучасної української літературної мови, попередження й усунення таких помилок потребує спеціальної методики. Над її розробленням на матеріалі старшої школи працюють науковці відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України. Вже окреслено перспективні напрями роботи над лексичними нормами у контексті переваг компетентнісного навчання. Це мотиваційно усвідомлене засвоєння теорії мовних норм, розвиток здатності застосовувати її практично; активізація інтелектуально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти; зосередження уваги на формуванні умінь і навичок у таких видах мовленнєвої діяльності як читання й говоріння; збагачення словникового запасу старшокласників відповідною їхньому вікові лексикою; робота з текстом; застосування інтерактивних методів опанування мови, рефлексія тощо.

The article deals with such concepts as lexical norm, lexical error. The types of lexical errors are characterized, typical violations of lexical norms are analyzed, their causes are revealed. There are ways to eliminate and prevent violations of language norms on the material of senior school.

Key words: *norms of the Ukrainian literary language, lexical norm, lexical error, prevention of mistakes, senior school.*

Література

1. Ващенко В. С. Українська лексикологія: семантико-стилістична типологія слів: Посібник для студентів-філологів / В. С. Ващенко. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1979. — 127 с.

2. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — 312 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. Бусел В. Т. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.

4. Ганич Д. Словник лінгвістичних термінів /Д. Ганич, І. Олійник. — К.: Вища школа. 1985. — 360 с.

5. Дорошевський Вітольд Ян. Про тлумачення значень слів у словниках / Вітольд Ян Дорошевський // Мовознавство. — 1970. — № 5. — С. 10- 21.

6. Коць Т. А. До проблеми лексичної норми сучасної української літературної мови / Т. А. Коць // Мовознавство. — 2009. — № 1. — С. 70—75.

7. Кочерган М. П. Слово і контекст. — Львів: Вища шк., 1980. — 184 с.

8. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. — Харків: ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 1997. — 129 с.

9. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова: зб. вправ: навч. посіб. / М. Я. Плющ, О. І. Леута, Н. П. Гальона. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Вища шк., 2003. — 287 с.

10. Русанівський В. М. Закономірності розвитку значення слова // Українська мова і література в школі. — 1981. — № 4. — С. 27 — 101.

11. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л. В. Струганець. — Тернопіль: Астон, 2002. — 351 с.

12. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1973. — 439 с.

13. Тараненко О. О. Нормативні тенденції в сучасній українській мові і явище варіантності / О. О. Тараненко // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук праць. — К., 2007. — Вип. 7.

14. Українська мова. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання / Бондаренко Н. В. — К.: Грамота, 2010. — 288 с.: іл.

15. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. — 856 с.

16 Українська мова. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10—11 класи (рівень стандарту). Режим доступу: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10—11-klasiv.

17. Універсальний словник української лексики: синоніми, антоніми, омоніми / Укл. Нечволод Л. І., Бездітко В. І., Парашич В. В. — Харків: Торсінг плюс, 2011. — 768 с.